

توصیف
ساختمان دستوری زبان
فارسی

نوشته

محمد رضا باطنی

استادیار زبان‌شناسی دانشگاه تهران

توصیف
ساختمان دستوری زبان
فارسی

بر بنیاد
يك نظریهٔ عمومی زبان

نوشته

محمد رضا باطنی

استادیار زبان‌شناسی دانشگاه تهران

نیشنل بوک تراسٹ انڈیا

چاپخانہ شرکت سهامی افست (بیست و پنجم شهریور)
اسفند ماه ۱۳۴۸ - تهران

پیشگفتار

آنچه در این کتاب تحت عنوان «توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی» عرضه میشود براساس تجزیه و تحلیل تقریباً یازده هزار جمله فارسی امروزیست که از کتابها، مجلات، روزنامه‌ها و نوشته‌های مختلف استخراج شده است. علاوه بر این از گفتگوی دوستان و معاشران خود نیز الهام گرفته‌ام و از شمع زبانی خود نیز به عنوان یک فارسی زبان استفاده کرده‌ام. جملات مزبور نخست در روی کارتهای مخصوص تجزیه و ثبت شد و آنچه در این کتاب عرضه میشود نتیجه‌ایست که از مقایسه و بررسی اطلاعات مزبور به دست آمده است. در این پژوهش سعی شده روابط ساختمانی زبان فارسی توصیف شود و حتی المقدور از توسل به ملاکهای معنایی خودداری شود. از آنجائی که شاید این اولین دستور ساختمانی زبان فارسی باشد که با اسلوب نوین زبانشناسی عرضه میشود، بدون تردید معایبی دارد ولی در ابتدای کار این لغزشها اجتناب ناپذیر است و امید است با تذکر صاحب نظران عیوب آن برطرف گردد. اگرچه سعی شده مباحث این کتاب تا حد امکان ساده نوشته شود و با مثالهای فراوان همراه گردد، با وجود این کتابی است فنی و ناچار اطلاعاتی را بدیهی فرض کرده است.

توصیفی که از ساختمان زبان فارسی در این کتاب عرضه می‌شود برای تدریس دستور زبان در دبستان یا دبیرستان نیست. این توصیفی است فنی از ساختمان زبان فارسی که در درجه اول برای خواننده آشنا به زبانشناسی نوشته شده است. این توصیف می‌تواند مبنائی برای نوشتن دستورهای مختلف برای منظوره‌ای مختلف قرار گیرد ولی خود باین صورت برای تدریس زبان فارسی یا دستور زبان فارسی در سطح‌های پایین مناسب نیست و برای چنین منظوری نوشته نشده است. برای تجزیه جمله‌ها یا کلمات فارسی به اجزای سازنده آنها گاهی مجبور شده‌ایم از رسم الخط معمول فارسی دور شویم، مثلاً بجای «ی» بنویسیم «ای» و غیره؛ این دخالت‌ها آگاهانه و اجتناب ناپذیر بوده است. از آنجائی که خط

فارسی در بعضی موارد نارسا بوده است ، ناچار شده‌ایم مطالب را واج نویسی (transcription) کنیم. علائمی که در مقابل صداهاى زبان فارسی به کار رفته در جدول جداگانه‌ای در اول کتاب داده شده است.

اگر قرار باشد نام همه کسانى که بطور مستقیم یا غیر مستقیم در این کتاب سهمی دارند ذکر شود سخن بدرازا می‌گشت و بعید است که نویسنده بتواند حق مطلب را ادا نماید. در این میان سهم آقای دکتر محمد مقدم استاد و مدیر سابق گروه زبان‌شناسی از همه بیشتر است. اگر تشویق و همکاریهای ارزنده او نبود شاید این کتاب هرگز نوشته نمیشد. از نظریات دوست و همکارم آقای دکتر هرمز میلانی نیز بهره مند شده‌ام و تأثیر او در لابلای مطالب کتاب به چشم می‌خورد. سهم دانشجویان گروه زبان‌شناسی که با نظریات نقاد خود توجه نویسنده را به نکات بسیاری جلب کرده و موجب اصلاح بسیاری از لغزشها شده‌اند نیز بسیار بزرگ است؛ در اینجا از همه آنان سپاسگزاری میکنم و از اینکه نام آنان را جداگانه نمی‌برم پوزش میخواهم.

محمد رضا باطنی

اسفند ماه ۱۳۴۸

علائم صوتی

فهرست علائم صوتی که در این کتاب برای واج نویسی به کار رفته
و مقایسه آنها با علائم خطی فارسی

علائم صوتی	علائم خطی فارسی	علائم صوتی	علائم خطی فارسی
p	پ	z	ز ، ذ ، ظ ، ض
b	ب	r	ر
t	ت ، ط	ʃ	ش
d	د	ʒ	ژ
k	ك	y	ی
g	گ	x	خ
q	ق ، غ	h	ح ، ه
ʔ	ع ، ء	a	اَ
č	چ	e	اِ
j	ج	o	اُ
m	م	a:	آ
n	ن	i	ای
l	ل	u	او
f	ف	ow	او (مانند rowšan روشن)
v	و		
s	س ، ص ، ث		

فهرست

موضوع	صفحه
پیشگفتار	سه
علائم صوتی	پنج
فهرست	شش

فصل اول دیباچه

۱-۱ عنوان رساله	۱
۲-۱ تعریف زبان	۱
۳-۱ ساختمان	۶
۴-۱ دستور	۷
۵-۱ فارسی	۸
۶-۱ توصیف	۱۲
۷-۱ نظریه عمومی زبان	۱۳
۸-۱ عیوب دستور زبانهای موجود	۱۴
۹-۱ رابطه صورت و معنی	۱۷

فصل دوم

نظریه زبانی مقوله و میزان

۱-۲ تعریف نظریه عمومی زبان	۲۰
۲-۲ طرح کلی نظریه مقوله و میزان	۲۰
۳-۲ ماده اولیه زبان	۲۱

موضوع	صفحه
۴-۲ ساختمان داخلی زبان	۲۲
۵-۲ فونولوژی یادستگاه صوتی	۲۲
۶-۲ دستگاه خط	۲۹
۷-۲ رابطه دستگاههای صوتی و خطی با دستور و واژگان	۳۰
۸-۲ دستور و واژگان	۳۰
۹-۲ بافت	۳۰
۱۰-۲ معنی صوری	۳۳

فصل سوم

مقولات دستوری نظریه عمومی زبان

۱-۳ بخش دستوری نظریه عمومی زبان	۳۵
۲-۳ محوره‌های زنجیری و انتخابی	۳۵
۳-۳ محور زنجیری زبان	۳۷
۴-۳ محور انتخابی زبان	۳۷
۵-۳ محوره‌های زنجیری و انتخابی در دستگاه صوتی	۴۱
۶-۳ چهار مقوله دستوری	۴۳
۷-۳ واحد	۴۳
۸-۳ ساختمان	۴۵
۹-۳ طبقه	۴۶
۱۰-۳ دستگاه	۴۸
۱۱-۳ سه میزان دستوری	۵۱
۱۲-۳ میزان نمود	۵۱
۱۳-۳ میزان تحلیل	۵۲
۱۴-۳ واژگونی مرتبه	۵۳
۱۵-۳ روابط صوری در واژگان	۵۵

فصل چهارم

ساختمان جمله

۱-۴ پنج واحد زبان فارسی	۶۰
۲-۴ تعریف ساختمانی جمله	۶۰

۶۰	۳-۴ جمله هسته‌ای
۶۲	۴-۴ طبقه بند آزاد و طبقه بند مقید
۶۳	۵-۴ فرمول ساختمانی جمله هسته‌ای
۶۴	۶-۴ تکرار
۶۴	۷-۴ تکرار همپایه
۶۵	۸-۴ تکرار ناهمپایه
۶۶	۹-۴ تکرار وابسته به صورت همپایه و ناهمپایه
۶۸	۱۰-۴ توالی وابسته‌ها
۶۹	۱۱-۴ انشعاب
۷۰	۱۲-۴ لانه‌گیری
۷۱	۱۳-۴ جمله خوشه‌ای

فصل پنجم

ساختمان بند

۷۴	۱-۵ تعریف ساختمانی بند
۷۴	۲-۵ عنصرهای ساختمانی بند
۷۵	۳-۵ تعریف عنصرهای ساختمانی بند
۷۶	۴-۵ مثال برای نشان دادن عنصرهای ساختمانی بند
۷۶	۵-۵ نمودار رابطه ساختمانی جمله، بند و گروه
۷۷	۶-۵ ملاکهای شناسائی مستدالیه و متمم
۷۷	۷-۵ ملاک شناسائی ادات
۷۸	۸-۵ تجزیه افعال مرکب
۸۰	۹-۵ انواع بند
۸۱	۱۰-۵ بند مهین
۸۱	۱۱-۵ توالی عنصرها در بند مهین
۸۲	۱۲-۵ تکرار عنصرها
۸۲	۱۳-۵ دستگاههای بند
۸۳	۱۴-۵ دستگاه پرسشی
۸۳	۱۵-۵ تقسیم بند به خبری و پرسشی
۸۳	۱۶-۵ تقسیمات بند پرسشی

صفحه	موضوع
۸۴	۱۷-۵ کلمات پرسشی در بند
۸۶	۱۸-۵ بند با دو کلمه پرسشی
۸۶	۱۹-۵ موارد استعمال پرسشهای دو گانه
۸۷	۲۰-۵ مثالهای وجوه اخباری، التزامی و غیر شخصی در بند پرسشی
۸۸	۲۱-۵ چند نکته درباره دستگاه پرسشی
۸۸	۲۲-۵ دستگاه متمم
۸۹	۲۳-۵ بندهای با متمم و بندهای بی متمم
۸۹	۲۴-۵ تقسیم بندی بندهای با متمم
۸۹	۲۵-۵ بندهای يك متممی
۹۰	۲۶-۵ بندهای يك متممی علامت دار
۹۰	۲۷-۵ ریز طبقه علامت دار ناشناخته
۹۱	۲۸-۵ متممهای علامت دار ناشناخته ساده
۹۳	۲۹-۵ متممهای بی علامت
۹۴	۳۰-۵ طبقه ضمایر متصل مفعولی
۹۵	۳۱-۵ بندهائی که دارای دو متمم هستند
۹۷	۳۲-۵ بندهائی که دارای سه متمم هستند
۹۸	۳۳-۵ دستگاه مطابقه
۱۰۰	۳۴-۵ تقسیمات دستگاه مطابقه
۱۰۱	۳۵-۵ مسند الیه ساده و ترکیبی
۱۰۲	۳۶-۵ مطابقه بین مسند الیه ترکیبی و اسناد
۱۰۶	۳۷-۵ بند کهن
۱۰۶	۳۸-۵ بندهای کهن با عنصر محذوف به قرینه در بند مهین
۱۰۷	۳۹-۵ نوع محاوره ای بند کهن
۱۰۸	۴۰-۵ بندهای کهن بدون عامل محذوف بقرینه در بند مهین
۱۰۹	۴۱-۵ بندهای کهن: مسند الیه، متمم، ادات نامتمایز

فصل ششم

ساختمان گروه فعلی

۱۱۰	۱-۶ تعریف گروه
۱۱۱	۲-۶ عنصرهای ساختمانی گروه فعلی

صفحه	موضوع
۱۱۲	۳-۶ فورمول ساختمانی گروه فعلی
۱۱۳	۴-۶ عنصر «ف»، فعل واژگانی
۱۱۴	۵-۶ ساختمان کلمه فعل از نظر واژک‌های سازنده
۱۱۶	۶-۶ امکانات طبقه واژکی که جایگاه پیشوند را اشغال می‌کند
۱۱۶	۷-۶ امکانات طبقه واژکی که جایگاه پی‌بند را اشغال می‌کند
۱۱۸	۸-۶ دو طبقه واژکی که جایگاه‌های ستاک حال و علامت گذشته را اشغال میکنند
۱۲۰	۹-۶ عامل سببی
۱۲۱	۱۰-۶ جدول ساختمانی صورتهای مختلف فعل واژگانی
۱۲۲	۱۱-۶ عنصر سازنده منفی در گروه فعلی
۱۲۲	۱۲-۶ افعال ناقص در گروه فعلی
۱۲۶	۱۳-۶ عنصر غیرفعلی در گروه فعلی
۱۲۷	۱۴-۶ عنصر سازنده مجهول
۱۲۸	۱۵-۶ عنصر ساختمانی حالت
۱۲۹	۱۶-۶ دستگاههای گروه فعلی
۱۳۰	۱۷-۶ تقسیمات دستگاه شماره يك گروه فعلی
۱۳۱	۱۸-۶ طبقه خود ایستا
۱۳۱	۱۹-۶ طبقه غیرشخصی
۱۳۲	۲۰-۶ طبقه شخصی
۱۳۲	۲۱-۶ انشعابات وجه التزامی
۱۳۳	۲۲-۶ انشعابات وجه اخباری
۱۳۳	۲۳-۶ انشعابات گذشته (ماضی)
۱۳۴	۲۴-۶ انشعابات حال یا مضارع
۱۳۴	۲۵-۶ دستگاه شماره دو گروه فعلی
۱۳۵	۲۶-۶ دستگاه شماره سه گروه فعلی

فصل هفتم

ساختمان گروه اسمی

۱۳۷	۱-۷ تعریف ساختمانی گروه اسمی
۱۳۷	۲-۷ عنصرهای ساختمانی گروه اسمی
۱۳۹	۳-۷ وابسته‌های پیشرو

موضوع	صفحه
۴-۷ طبقه‌ای که در جایگاه «ش ۱» قرار میگیرد	۱۴۰
۵-۷ طبقاتی که در جایگاه «ش ۳ و ش ۴» قرار میگیرند	۱۴۲
۶-۷ طبقه‌ای که در جایگاه «ش ۲» قرار میگیرد	۱۴۲
۷-۷ اعداد اصلی، اعداد ترتیبی و اعداد وصفی	۱۴۵
۸-۷ وابسته‌های پی‌رو	۱۴۶
۹-۷ عنصر ساختمانی «ر» يك	۱۴۶
۱۰-۷ عنصر ساختمانی «ر» دو	۱۴۷
۱۱-۷ عنصر ساختمانی «ر» سه	۱۵۳
۱۲-۷ عنصر ساختمانی «ر» چهار	۱۵۸
۱۳-۷ عنصر ساختمانی «ر» پنج	۱۵۸
۱۴-۷ عنصر ساختمانی هسته	۱۶۲
۱۵-۷ دستگاه‌های گروه اسمی	۱۶۳
۱۶-۷ تکرار همپایه در گروه اسمی	۱۷۰

فصل هشتم

ساختمان گروه قیدی

۱-۸ تعریف ساختمانی گروه قیدی	۱۷۱
۲-۸ طبقه‌بندی گروه‌های قیدی	۱۷۱

فصل نهم

ساختمان کلمه

۱-۹ تعریف ساختمانی کلمه	۱۷۸
۲-۹ عناصر ساختمانی کلمه	۱۷۸

ملحقات

فهرست افعال نامنظم فارسی	۱۸۲
معرفی کتاب	۱۸۷
واژه‌نامه به ترتیب الفبائی فارسی	۱۸۸
واژه‌نامه به ترتیب الفبائی انگلیسی	۱۹۱
نمودار شبکه ارتباطی واحدهای پنجگانه زبان فارسی	۱۹۴
تجزیه يك جمله در شبکه ارتباطی واحدهای پنجگانه	۱۹۵

فصل اول

دیباچه

۱-۱: عنوان این پژوهش «توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی بر بنیاد يك نظریه عمومی زبان» گذاشته شده است. در این مقدمه کوشش می شود واژه‌هایی که در این عنوان گنجانیده شده‌اند توصیف شوند. واژه‌هایی که در این عنوان قرار دارند، با توجه به زمینه کار این پژوهش انتخاب شده‌اند و روشن کردن معنی فنی آنها در این مقدمه به فهم بحث اصلی کمک خواهد کرد.

۱-۲: تعریف زبان:

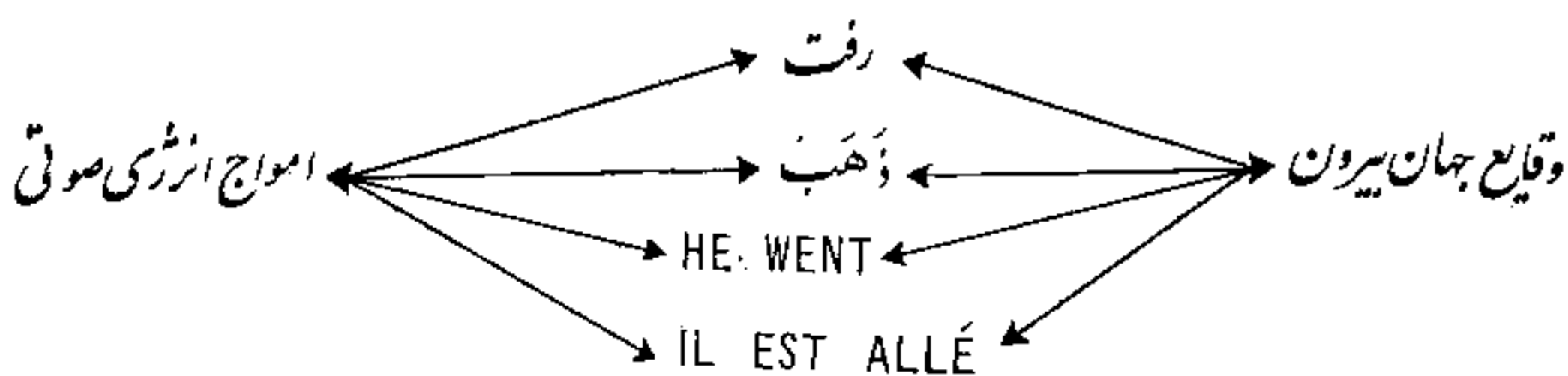
تعریف زبان به نحوی که مورد قبول همه زبانشناسان و دیگر دانشمندانی باشد که با زبان و مطالعه آن سروکار دارند، مقدور نیست. این اشکال از طبیعت خود زبان ناشی می شود. زبان پدیده بسیار پیچیده‌ای است که مطالعه آنرا نمی توان به يك قلمرو علمی خاص محدود کرد. زبان دارای جنبه‌های فراوانی است. از يك طرف زبان وسیله ارتباط بین افراد جامعه است. زبان تنها وسیله‌ای است که می تواند افراد جامعه را به هم پیوندد، و در نتیجه يك واحد اجتماعی به وجود آورد؛ به عبارت دیگر زبان مهمترین نهاد اجتماعی است. بنابراین، جامعه‌شناسان و مردم شناسان به خود حق می‌دهند زبان را از دیدگاه خودشان تعریف کنند.

از سوی دیگر، زبان وسی

زبان مورد

ا

<

<

